

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT

CARTAGINA PUNICĂ: CONFLICTE MIMETICE ȘI MECANISME VICTIMARE.

O paradigmă de interpretare din perspectiva teoriilor antropologice
ale lui René Girard

REZUMAT

Coordonator:

Prof. univ. dr. ADRIAN PORUCIUC

Doctorand:

MARINELA-CLAUDIA BLAJ

Iași, 2020

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	6
I. CAPITOL INTRODUCATIV	9
I.1. Scop, obiective, structură și grad de noutate.....	9
I.2. Terminologie, ortografie, note și abrevieri	11
I.3. Metodologia cercetării	15
I.3.1. Teoria mimetică	15
I.3.1.1. Mimetism gestual și achizitiv	16
I.3.1.2. Dorința mimetică sau triangulară.....	21
I.3.1.3. Mediarea internă și externă; modelul-obstacol	23
I.3.1.4. Rivalitatea mimetică. Violența reciprocă. Dublul monstruos.....	27
I.3.2. Teoria victimară	33
I.3.2.1. Violența generalizată; „toți contra tuturor”.....	33
I.3.2.2. Violența unanimă: „toți contra unu”; țapul ispășitor	34
I.3.2.3. Crima fondatoare și violența purificatoare: ritul, interdictele și miturile	38
I.3.3. Metoda mimetico-victimară și documentele istorice.....	42
I.4. Surse.....	45
I.4.1. Sursele antropologice.....	45
I.4.2. Sursele istorice	52
I.4.2.1. Istoriografia clasică	53
I.4.2.2. Istoriografia modernă.....	56
I.4.2.3. Istoriografia ca instrument victimar	59
I.4.2.4. Cartagina și Roma: model de rivalitate pentru istoriografia modernă.....	62
I.4.2.5. Italia, între Roma și Cartagina	73
II. DOUĂ LEGENDE FONDATOARE	76
II.1. Preliminarii	76

II.2. Mit, legendă, document	83
II.3. Fenomenul mimetic și legenda întemeietoare	88
II.4. Valențele unui mit fondator	92
II.4.1. Criza sacrificială la Tir	92
II.4.1.1. Frații dușmani. Modelul-obstacol	92
II.4.1.2. Argumente onomastice și un teonim	96
II.4.1.3. Expulzarea – un deznodământ prematur	102
II.4.2. Exilul prințesei Elisa	108
II.4.3. Întemeierea Orașului cel Nou	110
II.4.3.1. Nou și vechi. Raportul dublilor	112
II.4.3.2. Cadavrele din temelie	120
II.4.4. Căsătoria regală sau solidarizarea dublilor mimetici	121
II.4.5. Unanimitatea sacrificială	126
II.4.6. Idolul poporului devine victima poporului	129
II.4.7. Cartagina și Roma, o rivalitate în amonte	131
II.4.8. Elisa, victima lui Vergilius, victimă a culturii	134
II.4.9. Sinuciderea – o sacrificare mascată	140
II.4.9.1. Victima unică și violența unanimă	140
II.4.9.2. „Mai bine să moară un singur om!” De la violență la sacrificare	142
II.4.10. Prințesa fondatoare ajunge țap ispășitor	146
II.4.11. Deificarea	149
II.5. Legenda fraților Fileni	155
II.5.1. Abordarea și sursele	155
II.5.2. Nediferențiere și conflict	159
II.5.3. Crima colectivă – frontieră în timp	160
II.5.4. Geneza legendară și contextul rivalitar	164
II.5.5. Eroism și sacrificiu /vs./ crimă colectivă și țap ispășitor	174

III. MIMETISM ȘI RIVALITATE. PUNII ȘI GRECII ÎN SICILIA ÎN SEC. VI-III..	176
III.1. Preliminarii.....	176
III.2. Cartaginezii în Mediterana occidentală.....	180
III.2.1. Cartaginezii și grecii în secolul al VI-lea.....	188
III.2.2. Cartaginezii și grecii în secolul al V-lea. Siracuza și începutul unei rivalități.....	195
III.2.3. Cartaginezii și grecii în secolul al IV-lea.....	205
III.2.3.1. Siracuza sub Dionysios cel Bătrân.....	205
III.2.3.2 Siracuza sub Agatocle și războiul cu grecii pe pământ african.....	206
III.2.4. Cartaginezii și grecii în secolul al III-lea. Grecii decad și Roma crește.....	211
III.3. Cartaginezii și grecii în lumina teoriilor mimetico-victimare.....	213
IV. CARTAGINA – MODELUL OBSTACOL.....	216
IV.1. Preliminarii.....	216
IV.2. Tratatetele dintre Cartagina și Roma. Mimetism și reciprocitate.....	219
IV.3. Modelul devine obstacol. Primul Război Punic (264-241).....	225
IV.4. Coalizarea rivalilor împotriva unui țap ispășitor. Războiul mercenarilor.....	229
IV.5. Sicilia – mărul discordiei.....	233
IV.6. Iberia, o nouă întemeiere.....	236
IV.7. Iberia, noul măr al discordiei. Al Doilea Război Punic (218-203).....	243
IV.7.1. Dublii mimetici.....	246
IV.7.2. Hanibal se întoarce cu fața spre Roma.....	247
IV.7.3. Scipio se întoarce cu fața spre Cartagina.....	248
IV.7.3.1. Scipio trece în Africa cu flota și armata.....	248
IV.7.3.2. Scipio se preface că negociază pacea.....	255
IV.7.3.3. Scipio incendiază taberele lui Hasdrubal și Syphax.....	258
IV.7.3.4. Campi Magni.....	263
IV.7.3.5. Cartagina atacă pe mare.....	267

IV.7.4. Syphax și Masinissa. Sophonisba – victima conflictului rivalitar	270
IV.7.5. Scipio și Hanibal. Rivalitatea egalilor.....	296
IV.7.5.1. Față în față.....	298
IV.7.5.2. Bătălia finală. Modelul se recunoaște înfrânt.....	303
IV.7.6. Pacea – o formă de distrugere a modelului-obstacol	306
IV.7.7. Rivalul trebuie să moară. Exilul și sinuciderea lui Hanibal	311
IV.8. „La montée aux extrêmes”. Al Treilea Război Punic	316
V. CONCLUZII	335
BIBLIOGRAFIE	347
ANEXE	364
1. René Girard - scurt parcurs biografic	i
2. Index de terminologie mimetico-victimară	v
3. Istoria punică în date	xii
4. Infografice teorii mimetico-victimare	xviii
5. Hărți.....	xx
6. Fotografii <i>in situ</i> Tunisia	xxvi
7. Cartagina punică în artă.....	xxxix

Am pornit în această cercetare cu premisa că teoria mimetică și mecanismul victimar, cele două teorii ale lui René Girard, au gradul necesar de generalizare pentru a fi aplicate cu rezultate utile în analiza istoriei antice. Interdisciplinaritatea este caracteristica primă a cercetării mele și ea presupune utilizarea teoriilor antropologice ale lui René Girard în domeniul istoriei antice, disciplină în care nu au fost niciodată aplicate de manieră consistentă. Pentru a face acest lucru am ales istoria punică a Cartaginei de la întemeiere (814) la distrugerea sa definitivă (146), aplicând teoria mimetică și mecanismul victimar atât la *longue durée*, cât și la evenimente particulare. Teza girardiană este că rivalitatea și violența se înrădăcinează în mimetism și se soluționează în mecanismul victimar, iar obiectivul meu a fost să produc suficientă documentare, încât să demonstrez că această teză se aplică relațiilor Cartaginei punice cu civilizațiile cu care intră în coliziune de-a lungul celor peste 600 de ani de prezență semnificativă în Mediterana occidentală. Ipoteza mea de lucru este că istoria Cartaginei poate confirma evoluția mecanismelor mimetice și de gestionare a violenței la scara imperiilor și pe unități mari de timp.

Cuvântul înainte prezintă lungul traseu, deopotrivă personal și academic, care a condus la actuala cercetare. În capitolul introductiv îmi prezint obiectivele, care se pot rezuma astfel: aplicarea teoriilor antropologice ale lui René Girard la istoria Cartaginei punice și schițarea unei metode mimetice de analiză a evenimentelor și personalităților istorice, ambele reprezentând un demers absolut nou în studiile girardiene, atât în țară, cât și în străinătate și subliniez gradul de noutate al cercetării. Urmează apoi o trecere în revistă a dezbaterilor contemporane legate de terminologia specifică studiilor punice. Dat fiind că teoria mimetică și cea victimară sunt foarte puțin utilizate în cercetarea românească și că nu am găsit nicio lucrare științifică, în niciun domeniu, dedicată exclusiv acestui autor, am început prezentarea metodologiei printr-o sistematizare a acestor teorii, făcând apel la întreaga literatură girardiană publicată de autor în franceză și engleză, precum și la lucrări destinate teoriilor sale în plan internațional. Am realizat astfel prima sistematizare a teoriei mimetice și a mecanismului victimar în limba română și am elaborat două infografice care ajută nu doar la înțelegerea teoriilor, ci mai ales a relației dintre ele și anume înrădăcinarea mecanismului victimar în mimetism. Acestea reprezintă o modestă contribuție pragmatică la popularizarea

teoriilor nu doar în limba română.¹ Pornind de la aceste reprezentări grafice, am avansat câte o listă de marcatori care să ajute la identificarea etapelor conflictului rivalitar, respectiv ale mecanismului victimar.

Pentru mimetism aceștia sunt: asemănare, înrudire, prietenie; dorință, gelozie, invidie, concurență; ceartă, confruntare, luptă; reciprocitate, identitate, oglindă, confuzie; frenezie, monstruos; epidemii, calamități, catastrofe.

Pentru mecanismul victimar marcatorii sunt: criză, epidemie, calamități, amenințări, anarhie, mulțime, violență; asocieri și disocieri, solidarizări și desolidarizări, alianțe, tratate, unanimitate; țap ispășitor: vulnerabilități stereotipe (străin, diform, orfan, rege); vinovății stereotipe (paricid, infanticid, incest, bestialitate); expulzare, crimă colectivă (lapidare, imolare, sfârtecure) sau sinucidere constrânsă; împăcarea, împrietenirea, acordurile, pacea; ambivalența victimei (caracterul simultan malefic și benefic); canonizarea (eroul), sacralizarea (apoteoza), ritualizarea crimei (altar, cult, jertfe, templu); tabu-uri, interdicte, legi; mitul; disoluție ritualică și reiterarea procesului victimar și/sau elaborarea unor noi forme și mecanisme de control al violenței.

Am optat pentru o abordare cronologică și nu tematică a evenimentelor istorice, deoarece ea corespunde caracterului diacronic al mecanismului mimetico-victimar. Am utilizat analiza textuală pornind de la autorii clasici (Iustin, Sallustius, Titus Livius, Polibiu, Appian) și făcând apel la cei mai cunoscuți specialiști în istorie punică, moderni și contemporani, pe care i-am consultat în original și, uneori, chiar personal². În termeni de metodologie, am avansat posibilitatea unei metode mimetico-victimare de analiză a evenimentelor istorice, pe care o consider a fi principala contribuție științifică a prezentei cercetări și care se constituie din următoarele etape:

1. Identificarea *subiectului* și a *modelului*.
2. Identificarea *obiectului disputat* și a *dorinței mimetice*.
3. Identificarea *tipului de mediere* între subiect și model:

- *Externă*, când diferențele dintre subiect și model sunt insurmontabile (din motive de timp, de spațiu sau de calibru);

- *Internă*, când între subiect și model diferențele sunt surmontabile și vor fi depășite.

¹ Am folosit deja cu succes aceste grafice în mai multe prezentări făcute în țară și în străinătate de-a lungul ultimilor patru ani de cercetare. Le datorez mulțumiri dlui Andrei Ungureanu și dsoarei Miream Petrean pentru ajutorul tehnic acordat.

² De pildă, prof. Abdelmajid Ennabli și prof. Samir Aounallah.

4. Identificarea *diferențelor* dintre subiect și model și analiza lor diacronică, pentru a evidenția creșterea nivelului de *nediferențiere* și instalarea raporturilor de *rivalitate*. Identificarea elementelor revelatoare de rivalitate (marcatori) și generatoare de conflict rivalitar (istorii de familie, vanitatea, influențe externe, terminologia documentelor etc.).
5. Identificarea *reciprocității* și a *simetriei* raporturilor dintre rivali.
6. Observarea evoluției *obiectului disputat* dinspre material înspre metafizic. De cele mai multe ori, obiectul disputat inițial va fi fie ignorat, fie distrus în conflictul dintre rivali și va fi înlocuit cu dorința pentru statutul rivalului, care corespunde cu victoria finală.
7. Identificarea *dinamicii oscilante* și a *escaladării extreme* a violenței.
8. Observarea *contaminării terților* și identificarea *polarizărilor* (alianțele).
9. Analiza violenței (identificarea *freneziei violente*, *contaminării generale*, *escaladării extreme*, *anarhiei* și *evenimentului cathartic*).
10. Identificarea *elementelor mitice* în documente și în istoriografia evenimentelor: *zeii*, *kudos-ul*, *monstruosul*, *epidemia*.
11. Analiza tipului de soluționare:
 - *re-orientarea* unuia dintre rivali sau *abandonarea* – uneori temporară – a obiectului disputat;
 - *distrugerea definitivă* a rivalului;
 - *reconcilierea rivalilor* în jurul unui *țap ispășitor*.
12. Identificarea *formei de sacrificare* a țapului ispășitor în documente și în istoriografie: ucidere, expulzare, condamnare, oprobriu public pentru persoane, respectiv distrugere, dizolvare, anihilare etc. pentru instituții sau structuri socio-politice.
13. Identificarea și analiza formelor de *reconciliere* și de *armonie socială* post-factum.
14. Identificarea formelor de *sacralizare*: eroii conflictului în documente, în istoriografie, în memoria colectivă și în artă.
15. Identificarea *produselor culturale* rezultate în urma încheierii conflictului (instituții, ritualuri, sărbători, reconfigurări geo-politice etc.).

Am continuat cu o trecere în revistă a surselor disponibile atât pentru antropologia girardiană, cât și pentru istoria punică. Este cunoscut faptul că întreaga istoriografie antică referitoare la Cartagina este produsul culturilor rivale și că metropola punică a fost total distrusă de către romani, prin urmare nu avem la dispoziție decât perspectiva învingătorilor în *conflictul mimetic*, care este una mitizată. R. Girard spune că trebuie căutată și identificată perspectiva *victimei*, a învinsului. Este tocmai ceea ce am făcut în lucrarea de față. Am folosit

istoriografia perioadei punico pentru a confirma și a susține validitatea metodei mimetico-victimare și a dovedi că elementele fiecărei etape a mecanismului mimetico-victimar pot fi identificate în sursele disponibile. Punctual, am făcut apel și la texte literare (Vergilius). Analiza reflectării Cartaginei punico în textele istorice antice și moderne a dus la elaborarea unui foarte interesant și neanticipat subcapitol referitor la istoriografie ca mecanism victimar, subcapitol care ar merita extins fie ca studiu compact și exhaustiv, fie în mai multe articole care să se aplece asupra unor autori anume și care să utilizeze conceptele mimetico-victimare.

În primul capitol din partea aplicativă am analizat două legende fondatoare, legenda întemeierii Cartaginei și legenda fraților Fileni. Încep prin a discuta conceptele de ,mit', ,legendă', ,povestire', ,istorie', ,meta-istorie', ,trecut' și ,adevăr', pentru o mai bună întemeiere teoretică a abordării girardiene a acestor evenimente. Urmează o analiză a episodului desfășurat la Tir, care pune în lumină criza socio-politică aflată în faza de polarizare și plecarea în exil a prințesei feniciene, care cuprinde analiza contextului istoric din perspectiva teoriilor lui René Girard, precum și o analiză onomastică a protagoniștilor (care oferă multiple argumente în favoarea tezei mimetico-victimare). Comentez apoi episodul achiziției colinei Byrsa și întemeierea Noului Oraș, inclusiv cu o discuție amplă pe marginea conceptelor de teritorializare și de alianță matrimonială, care se înscriu perfect în perspectiva teoriilor mimetico-victimare. Arăt că întemeierea este un proces care survine unui conflict, unui episod de rivalitate și unei stări de dezordine, că ,noul' presupune o raportare la ,vechi' și că orice nouă ordine se construiește pornind de la cea veche, așadar de la un model, eventual rivalitar. Urmează analiza episodului sinuciderii, interpretat tot prin prisma teoriei victimare. Demonstrez că sinuciderea prințesei fondatoare are toate caracteristicile unei crime colective mascate de legendă și că etapele acestui proces fondator reprezintă faza incipientă a unei noi culturi și a unei noi organizări politice născute din violență. Aplicată legendei fondatoare, metoda mimetico-victimară a scos la iveală următoarele linii narative distincte, cărora le-am aplicat marcatorii propuși în capitolul de metodologie:

Pigmalion – Elisa – Acherbas: am notat relațiile de familie (frații dușmani), tronul, puterea, bogăția, femeia ca obiecte ale dorinței triangulare, mediate de modelul devenit obstacol (Pygmalion-Acherbas), gelozia, invidia și asasinarea unuia dintre rivali, asocierile și disocierile specifice momentelor de criză, polarizarea și coagularea unei părți a aristocrației în jurul Elisei, exilul reginei alături de un grup de susținători și intenția răzbunării din partea lui

Pygmalion. Am arătat de ce acest proces se încheie fără o rezoluție definitivă, ceea ce împiedică un proces de eroizare/sacralizare.

Tir – Cartagina: am argumentat cum criza de la Tir, asasinarea marelui preot și exilul prințesei co-moștenitoare nu doar că asigură reinstalarea unei păci fragile și efemere la Tir, ci, mai ales, conduc la o nouă ordine socială, la întemeierea unei noi ordini, a unui Nou Oraș. Cartagina s-a născut din și prin raportare la Tir, care va rămâne un model de-a lungul întregii istorii punice. Acest model nu va deveni un model rivalitar, deși ar fi putut, datorită medierii externe: nu doar că distanța între cele două era suficient de mare, dar mai ales între subiect (Cartagina) și model (Tir) diferența era suficient de mare în termeni de forță economică, militară și administrativă pentru ca subiectul să nu încerce să-și confrunte violent modelul, iar, în timp, raporturile dintre ele se schimbă. Când Cartagina se profilează ca un mare jucător între talassocrațiile mediteraneene, Tirul nu mai este o forță maritimă și comercială la fel de puternică, ci alți rivali se proiectează în preajmă.

Localnicii – noii veniți: am arătat reciprocitatea mimetică a relațiilor dintre localnici și noii veniți și felul în care Cartagina devine, progresiv, un model și apoi un model-obstacol pentru numizi. Am notat importanța conceptului de alteritate și elementele care făceau din Cartagina un model în termeni de câștig comercial, dar și de superioritate culturală, am subliniat creșterea permanentă a mizei în negocieri și, deci, a tensiunii în relație, amenințarea cu război și felul în care o singură moarte evită escaladarea conflictului.

Aristocrația – prințesa: am identificat starea de criză socială și posibilele ei cauze, între care inclusiv relațiile cu Tirul și cu numizii, faptul că Elisa devine țapul ispășitor al comunității amenințate cu război, coagularea mulțimii împotriva Elisei și constrângerea la auto-imolare ca formă de sacrificare. Am demonstrat că în spatele suicidului s-a aflat presiunea colectivă și că scena este tipică stereotipiilor victimare. Am arătat cum această constrângere la sinucidere a constituit crima fondatoare pentru noua ordine socio-culturală de la Cartagina și cum victima a fost deificată ulterior, ca dovadă a ambivalenței violenței sacrificiale. Am argumentat, de asemenea, că avem de-a face cu un mecanism victimar clasic, camuflat într-o legendă mitizată, menită să deresponsabilizeze mulțimea și să eroizeze victima unică, explicând sacralizarea acesteia.

Cartagina – grecii; Cartagina – Roma: am arătat că legenda s-a constituit într-un mediu grecesc sau grecizat în perioada conflictelor permanente dintre Cartagina și grecii din Sicilia și, ulterior, Cartagina și Roma și că acest lucru explică elementele legendei printr-o grilă care face din Cartagina modelul-obstacol al celorlalte puteri politice, economice și militare din

regiune. Am afirmat că legenda, în formula consemnată și transmisă prin intermediul autorilor greci și latini, este, în ea însăși, un mecanism victimar, rezultat din rivalități crescânde și conflicte violente care se vor încheia, în cele din urmă, cu distrugerea modelului-obstacol și reconfigurarea ordinii în Mediterana.

Urmărind schema teoriilor mimetico-victimare și marcatorii propuși, am demonstrat că interpretarea legendei fondatoare prin prisma celor două teorii antropologice se dovedește a fi un demers fecund. Ea a pus în evidență aspecte legate de istoria arhaică a Cartaginei, precum criză sacrificială la Tir, constituirea Orașului cel Nou prin raportare la modelul tirian, raporturile mimetice cu localnicii numizi și rolul raporturilor rivalitare cu grecii și romanii în elaborarea legendei; am sugerat, de asemenea, posibile noi interpretări ale acesteia.

Consider că întreaga mea analiză reprezintă o noutate care merită să intre în circuitul larg al ideilor. Chiar dacă nici primele aspecte menționate mai sus nu au fost niciodată formulate ca atare de istorici, totuși, noutatea majoră care rezultă din aplicarea metodei este faptul că regina fondatoare Elisa, ulterior deificată, a fost, foarte probabil, o victimă a poporului său; la aceasta se adaugă (1) teza conform căreia orice legendă fondatoare este un produs cultural derivat dintr-o relație rivalitară ulterioară evenimentelor descrise și (2) interpretarea potrivit căreia zeul Melqart a fost un rege ajuns ȣap ispășitor. Ultimele două ipoteze merită cercetări ulterioare mai aprofundate.

Legenda fraților Fileni ne oferă, ca și legenda prințesei fondatoare, o situație victimară atipică, respectiv nu o crimă colectivă cu un ȣap ispășitor selectat aleatoriu, ci o sinucidere în situație de criză socială a unor reprezentanți ai puterii. Am arătat că reprezentarea este ea însăși o substituție, apoi am identificat toate elementele crizei sacrificiale, criză care reclamă o măsură controlabilă de violență, pentru a împiedica violența fatală, cea care ar duce la distrugerea comunității. Am notat, de asemenea, toate etapele mecanismului victimar. Am numit sinuciderea sacrificială *violență cathartică*, salvatoare. Am subliniat funcția socială a sacrificiului, și anume deescaladarea violenței colective generalizate printr-un transfer colectiv care se efectuează în detrimentul victimei. Am analizat conceptul de hotar din perspectiva nediferențierii mimetice. Am arătat că stabilirea hotarului este un proces de separare, de distincție, că ea indică ieșirea dintr-un stadiu de nediferențiere mimetică riscantă, fiind semnul unei stări de criză în amonte și de lege și ordine, deci de nouă cultură, în aval. Fixarea graniței este un proces de întemeiere, iar legenda fraților Fileni confirmă teza girardiană că la temelia oricărei întemeieri stă un sacrificiu. Am demonstrat că o crimă colectivă, de care nimeni nu se face vinovat tocmai pentru că este o decizie unanimă, devine o

frontieră în timp, fiind actul în funcție de care comunitatea distinge dezordinea (criza) de ordine (noua întemeiere). Acest subcapitol, pe lângă valențele sale în sensul verificării teoriilor și a metodei propuse, are meritul de a valoriza un episod foarte puțin cunoscut în literatura de specialitate de la noi. Ca o concluzie a analizei celor două legende fondatoare, am avansat ipoteza că orice legendă se formulează în relație cu un rival.

Următorul capitol trece în revistă consolidarea imperiului punic în bazinul apusean al Mării Mediterane și evoluția raporturilor cu grecii din Sicilia de la relații pașnice și lucrative la rivalitate. Mai întâi arăt motivele pentru care cartaginezii devin un model-obstacol pentru greci, apoi urmăresc corespondența dintre etapele conflictului istoric și etapele conflictului mimetic. Am utilizat marcatorii propuși și am argumentat faptul că discordiile și rivalitatea dintre puni și greci se întemeiază în mimetism, așa cum este el descris de teoria girardiană: dublii mimetici (vecini *riverani!*), care devin rivali mimetici, disputându-și un obiect (Sicilia) care va fi distrus, transferul generațional al rivalității, polarizarea terților în alianțe beligerante, ciclomia sau dinamica oscilantă a victoriilor și înfrângerilor, cu revanșe, răzbunări, represalii. Am urmărit intensificarea ritmului și a violenței acțiunilor succesive și escaladarea extremă a tensiunii și am scos în evidență speranța loviturii fatale. Am explicat modul în care violența reciprocă transformă adversarii în dublii mimetici, nediferențierea rivalilor fiind una dintre etapele esențiale în evoluția mecanismul mimetico-victimar. Am afirmat că raporturile conflictuale dintre puni și greci nu au avut caracter etnic, ci că se înscriu într-o logică mimetică clasică, independentă de etnicitatea adversarilor, dar direct dependentă de nivelul de *nediferențiere* dintre aceștia; prin urmare utilizarea teoriilor girardiene este nu doar perfect legitimată, ci necesară în înțelegerea corectă a conflictelor. Am remarcat vocabularul relațiilor conflictuale: *răspuns răsplătă, răzbunare, reciproc, replică, revanșă, represalii* etc., termeni care confirmă reciprocitatea mimetică a beligeranților și faptul că primul vinovat nu poate fi niciodată identificat. Am remarcat câștigul minor, nesemnificativ, în termeni obiectivi, al fiecăruia dintre rivali, și distrugerea frecventă a obiectului disputat (a orașelor), dovadă că miza reală este victoria însăși și că natura reală a dorinței este metafizică.

Am notat epidemia de ciumă, unul dintre marcatorii crizelor generalizate și fenomenul victimar sau de țap ispășitor (în nenumărate masacrări de populații civile sau de membri ai familiilor conducătoare sau în exilul și apoi executarea generalului Malchus, în crucificarea lui Bomilcar și a lui Hasdrubal Magon). Am propus conceptul de *(re)orientare*, ca atitudine care poate declanșa sau dezescalada un conflict și am arătat că orientarea punilor înspre

Africa de Nord are acest efect pentru o lungă perioadă. Am evidențiat reconfigurarea culturală, identificabilă în schimbarea capitalei punice din Sicilia, în elenizarea parțială a imperiului punic, dar mai ales în resetarea echilibrului de forțe după apariția Romei ca jucător important în arealul de confruntare greco-cartaginez.

În finalul capitolului, am argumentat că Sicilia nu este distrusă definitiv în lungul conflict puno-grec pentru că rivalitatea acestora nu se finalizează în sensul procesului mimetico-victimar înainte ca un nou riveran (Roma) să se proiecteze ca actor semnificativ în regiune, ceea ce va reconfigura rivalitatea, *modelul* fiind contestat de un *nou rival*.

Obiectivul ultimului capitol a fost să demonstreze că evoluția relațiilor dintre Cartagina și Roma, atât la scară mare (*la longue durée* braudeliană), pe parcursul celor 350 de ani de prezență simultană în Mediterana occidentală, cât și la scară mică, în evenimente punctuale și relații particulare, este sinonimă cu evoluția relației dintre *subiect* (Roma) și *model* (Cartagina) din *triunghiul mimetic* girardian și că ea se va finaliza în acord cu teoria mimetică și cu mecanismul victimar. Am urmărit transformarea modelului în obstacol, mimetismul și reciprocitatea violentă, escaladarea continuă a violenței mimetice, distrugerea obiectului disputat, distrugerea definitivă a rivalului și mecanismul țapului ispășitor.

Analizând primele patru tratate de pace (509, 348 și 306, 279), am arătat că la finalul secolului al VI-lea Cartagina reprezenta pentru Roma un model cu care căuta să stabilească relații și acorduri, un model care să o confirme diplomatic, recunoscând-o drept nou jucător în regiune; la mijlocul secolului al IV-lea (348) Roma câștigă mai mult de pe urma tratatului, ceea ce reprezintă un indiciu că a evoluat economic și militar, dar încă mai caută confirmarea modelului și garanția că acesta îi recunoaște poziția. Am arătat, din textul tratatelor, că diferențele dintre model și subiect se reduc treptat, dar rămân semnificative până la finalul secolului, când se încheie al treilea tratat (306), ai cărui termeni sugerează că Roma a devenit cel mai important jucător în Italia, intrând astfel în etapa de nediferențiere în raport cu modelul, etapă în care cei doi sunt tot mai asemănători ca resurse, ca putere proiectată și ca interese geo-politice. Procesul de nediferențiere se remarcă în tratatul din 279, când cei doi actori ajung literalmente riverani în strâmtoarea Siciliei și se coalizează diplomatic împotriva grecilor sicilieni.

Pentru următoarea etapă, am demonstrat că interesul pentru același obiect (Sicilia) pe care modelul (Cartagina) i-l refuză subiectului devenit rival (Roma), cu obiective, forțe și capacități comparabile în ce privește obiectivele politice, resursele umane, economice și

militare (flota de război), transformă modelul în model-obstacol și conduce la conflict, iar conflictul se intensifică și capătă caracter violent (Primul Război Punic). Am evidențiat caracterul mimetic al violenței, care antrenează din ce în ce mai mulți participanți și generează un ciclu violent în care cei doi rivali acționează succesiv de manieră simetrică și că intensitatea ripostelor, răzbunărilor și a represaliilor se intensifică. Am exemplificat reciprocitatea violentă atât pe scară largă (264-241), cât și în confruntări particulare (Războiul mercenarilor, 240-237). Analiza Războiului mercenarilor mi-a permis să exemplific caracterul tranzitiv al violenței și mecanismul victimar care reconciliază rivalii (Cartagina și Roma) împotriva unui terț devenit țap ispășitor. De asemenea, am demonstrat că obiectul disputat (Sicilia) își pierde semnificația ca obiect al dorinței și este distrus în conflictul dintre rivali, iar dorința capătă caracter metafizic (victoria definitivă și statutul modelului-obstacol).

Am arătat că ieșirea din relația mimetică prin re-orientarea înspre un alt obiect decât cel disputat (Iberia) aduce o perioadă de pace (241-219), dar că conflictul mimetic reizbucnește, dacă modelul-obstacol (Cartagina) rămâne model (continuând să dețină o formă de hegemonie și să proiecteze forță) și nu renunță la răzbunare și, de asemenea, dacă subiectul devenit egal cu modelul își continuă evoluția, consolidând nediferențierea (Roma în Mediterana). Cel de-Al Doilea Război Punic mi-a permis să demonstrez cum nediferențierea rivalilor produce dubli mimetici, atât la scară macro (Cartagina-Roma), cât și în plan personal (Barcizii-Scipionii, Barcizii-Hanoniții, Hanibal-Publius Scipio, Syphax-Masinissa). Am dezvoltat această idee analizând în detaliu rivalitatea Syphax-Masinissa, deoarece ea permite identificarea tuturor etapelor procesului mimetico-victimar și am construit astfel un model antropologic de analiză a rivalității dintre personalități istorice. Am arătat că ciclul violenței se întrerupe prin re-orientare (Iberia, pentru cartaginezi, nordul Italiei și Adriatica pentru romani) și se reia prin orientarea către rival (Hanibal înspre Roma, Scipio înspre Africa). Am folosit campania din Africa de Nord pentru a exemplifica intensificarea ritmului acțiunilor reciproce și a violenței acestora în speranța loviturii finale și rolul terților în procesul de polarizare a violenței. Confruntările extrem de violente (incendierea taberelor, Campi Magni, Zama) mi-au dat posibilitatea să introduc conceptul de criză sacrificială, generată de violența reciprocă și de caracterul ei mimetic ajuns în faza de frenezie și paroxism. Bătălia de la Zama (202) mi-a permis să prezint confruntarea dublilor mimetici Hanibal și Publius Scipio și să arăt că ciclul violent se încheie atunci când modelul se recunoaște înfrânt și renunță la continuarea luptei. Am subliniat felul în care Tratatul de pace (201), prin condițiile impuse rivalului înfrânt în plan militar, a fost un instrument de distrugere economică, politică și

simbolică a acestuia și s-a înscris astfel în continuarea ciclului răzbunării. În final, am demonstrat că exilul și sinuciderea lui Hanibal cadrează cu mecanismul victimar, eroul devenind țap ispășitor și din nou erou, în posteritate și că înfrângerea modelului-obstacol este urmată de o reconfigurare politico-culturală în Italia, în Africa de Nord și în bazinul mediteranean, în care Roma devine modelul.

Am încheiat acest ultim capitol cu o analiză a celui de-Al Treilea Război Punic. Am arătat că un rival înfrânt își poate reveni și poate constitui din nou o amenințare pentru rivalul devenit model. Pun acest aspect în lumină urmărind atât rivalitatea Romei cu Cartagina, cât și a facțiunilor politice de la Cartagina și, colateral, a numizilor cu cartaginezii. Identific și de această dată nediferențierea și reciprocitatea dintre beligeranți. Demonstrez că ritmul acțiunilor reciproce privite din perspectiva *longue durée* (peste o sută de ani de rivalitate, 264-146) se intensifică într-atât încât *la montée aux extrêmes* devine ineluctabilă. Analizez incendiarea și distrugerea Cartaginei cu instrumentarul antropologiei girardiene și concluzionez că distrugerea rivalului este una dintre cele trei posibilități de soluționare definitivă a conflictului mimetic și că distrugerea definitivă a Cartaginei (146) duce la o nouă reconfigurare politică a Mediteranei la final de mileniu.

Evenimentele de care mă ocup în primul capitol din partea aplicativă sunt de natură legendară, iar cele pe care le tratez în ultimele două sunt evenimente istorice. Deși atât pe unele, cât și pe altele le tratez pornind de la reflectarea lor în texte, această diferență se reflectă, inevitabil, într-o schimbare de registru stilistic. Preiau și citez frecvent observațiile și intuițiile autorilor clasici și moderni referitoare la rivalitate și violență; niciunul dintre acești autori nu remarcă însă înrădăcinarea rivalității și a violenței în mimetism și nici rolul de etapă intermediară pe care rivalitatea și violența le au în procesul victimar, care se încheie cu distrugerea totală a adversarului. În această interpretare constă genialitatea teoriilor girardiene, pe linia cărora se înscrie și contribuția mea la studiile punice.

Principalele contribuții personale din teză pot fi rezumate astfel:

1. Teoria mimetică și mecanismul victimar sunt puțin cunoscute și foarte puțin exploatate în studiile umaniste în România. Cercetarea de față pune la dispoziția cercetătorilor români cea mai coerentă și mai sintetică prezentare a lor, realizată pe baza întregii opere a lui René Girard și a celor mai semnificative contribuții la studiile girardiene din ultimii 20 de ani.

2. Prezentarea teoretică este completată de *un infografic* care prezintă cele două teorii, precum și întemeierea mecanismului victimar în teoria mimetică; această schemă grafică facilitează înțelegerea evenimentelor istorice, a crizelor și a reconfigurărilor socio-culturale dintr-o perspectivă mimetico-victimară.
3. Am elaborat câte o serie de *marcatori* pentru fiecare dintre cele două componente ale antropologiei girardiene, care permit identificarea etapelor evoluției relațiilor dintre protagoniștii (a) legendelor și (b) evenimentelor istorice. Toate cele trei infografice reprezintă o contribuție personală la structurarea teoriilor girardiene.
4. Este prima cercetare care utilizează teoriile lui René Girard pentru interpretarea istoriei unei civilizații antice. Am verificat gradul de generalizare, validitatea și utilitatea acestor teorii prin aplicarea lor la istoria Cartaginei punice, de la întemeiere până la distrugerea sa definitivă, ceea ce este un demers absolut nou.
5. Creez un model de analiză care permite explorarea similară a multor altor perioade sau evenimente istorice. În acest sens, propun *o metodă* mimetico-victimară de analiză, singura de acest fel în cadrul studiilor girardiene.
6. Deschid câteva piste de cercetare pentru istoria punică: istoriografia ca instrument victimar; re-orientarea ca mijloc de dezescaladare a mimetismului violent; Cartagina – model-obstacol pentru Masinissa; Cartagina ca țap ispășitor al rivalităților din senatul roman; Cartagina – țap ispășitor al unei crize generalizate în bazinul mediteranean; Cartagina: victimă a culturii. De asemenea, cercetarea mea invită la o analiză mai amplă, cu instrumentarul mimetico-victimar, a sinuciderii forțate, subiect încă neexplorat în studiile girardiene.

Principala dificultate cu care m-am confruntat în elaborarea tezei ține tocmai de teoria mimetică; mă refer la faptul că n-am avut niciun model la care să mă raportez. Deși teoriile girardiene sunt utilizate într-o multitudine de discipline academice, aceasta este, după cum am scris în Capitolul introductiv, prima teză doctorală care aplică modelul girardian la istorie. Un minim reper l-a constituit dialogul lui R. Girard cu B. Chantre referitor la rivalitatea seculară dintre Franța și Germania (*Achever Clausewitz*, 2011, lucrare care nu are însă caracter propriu-zis științific) și o prelegere a medievalistului francez Michel Rouche (2014), care este admirabilă sub raport științific, dar care nu compară două puteri. Oricum, amândouă mi-au fost de un real folos.

O altă dificultate a reprezentat-o bibliografia, în două sensuri. Pe de o parte, ea este enormă în limbile de largă circulație (și, din fericire, am acces la aproape toate), pe de altă parte, ea lipsește cu totul în limba română. Consecințele acestei stări de fapt sunt în primul rând provocarea de a limita căutările atunci când resursele sunt atât de generoase și, în al doilea rând, marele număr de citate în alte limbi. Pe de altă parte, ca orice cercetător al istoriei punice, m-am lovit de caracterul pătinitor al istoriografiei antice. Acest inconvenient socotesc că a fost, în cele din urmă, benefic, după cum am arătat mai sus, pentru că mi-a permis să caut și să identific perspectiva învinsului, a victimei.

În sfârșit, aș menționa faptul că interdisciplinaritatea este extrem de complicată și de dificilă. Am avut permanent în față provocarea de a face antropologia suficient de clară și de convingătoare pentru istorici și istoria suficient de coerentă și de detaliată pentru antropologi. Dacă am reușit sau nu, rămâne să se pronunțe critica.

BIBLIOGRAFIE

Surse antice

- Appian, *Roman History*, ediție bilingvă greacă-engleză, Loeb Classical Library, traducere de Horace White, ediție editată de B. H. Warmington, vol. I, Cartea a VII-a, *Hannibalica* și Cartea a VIII-a, *Libyca*, Harvard, 1972, ediția electronică
- Diodorus Siculus, *Library of History*, Loeb Classical Library edition, traducere în engleză de Francis R. Walton, vol. XI, 1957, ediția electronică
- Justinus, Marcus Junianus, *Historiarum Philippicarum In Epitomen Redacti A M. Iuniano Iustino*, Liber XIII, 4-7, <http://www.thelatinlibrary.com/justin/18.html>
- Lucian, *Dialogues des morts*, 12, *Alexandru, Hannibal, Minos, Scipion*, ediție online pe situl *Antiquités grecques et latines du Moyen Âge*, remacle.org/bloodwolf/philosophes/lucien
- Macrobiu, *Saturnalia*, Liber V, <https://penelope.uchicago.edu>
- Ovidius, *Fastele*, traducere de Ion Florescu și Traian Costa, studii și note de Traian Costa, Editura Academiei RPR, București, 1965
- Platon, *Republica*, în *Opere*, vol. V, traducere de Andrei Cornea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986
- Polibiu, *Istorie*, studiu introductiv, traducere și note de Virgil C. Popescu, Editura științifică, București, 1966
- Polibiu, *Istorie*, II, traducere, cuvânt înainte și note de Adelina Piatkowski, Editura științifică și enciclopedică, București, 1988
- Polybe, *Histoire*, traducere de Denis Roussel, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1970
- Polybius. *The Rise of the Roman Empire*, traducere Jan Scott-Kilvert, introducere F. W. Walbank, Penguin Books, New York, 1981
- Polybius, *Historiae*, vol. III, traducere Th. Buettner-Wobst, 1983, ed. Ludovico Dindorff, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Taubneriana, Stuttgart, 1985
- Sallustius, *Fragmenta Historiarum*, www.thelatinlibrary.com/sall.html
- Sallustius, *Bellum Jugurthinum*, www.thelatinlibrary.com/sall.html
- Titus Livius, *Ab urbe condita*, www.thelatinlibrary.com/liv.html
- Titus Livius, *De la fundarea Romei*, vol. III, traducere de Florica Demetrescu, Toma Vasilescu, Paul H. Popescu, Editura științifică, București, 1961

- Titus Livius, *De la fundarea Romei*, 2 volume, traducere de Paul Popescu Gălășanu, cuvânt introductiv A. Marinescu-Nour, Editura Minerva, București, 1976
- Titus Livius, *Livy, Hannibal's War. Books Twenty-One to Thirty*, traducere în engleză, J. C. Yardley, introducere și notes, Dexter Hoyos, Oxford University Press, Oxford, 2006
- Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium. Libri novem*, în www.thelatinlibrary.com
- Vergilius, *Eneida*, traducere în proză de Eugen Lovinescu, Albatros, București, 1978
- Vergilius, *Eneida*, traducere în hexametri de Dan Slușanschi, Paideia, București, 2000

Volume și articole de specialitate

- Abitino, Gino, „I confini della Libia antica e le aree dei Fileni”, în *Rivista Geografica Italiana*, vol. 86, Florența, 1979, pp. 54-72
- Abulafia, David, *Marea cea mare. O istorie umană a Mediteranei*, traducere de Georgeta-Anca Ionescu, Marieva-Cătălina Ionescu și Denisa Duran, editura Humanitas, București, 2014
- Amadasi Guzzo, Maria Giulia, „Sulla dedica a Melqart da Tharros e il toponimo QRTHDŠT”, în Mastino, *L'Africa Romana*, 1992, pp. 523-532
- Ameling, Walter, „The Rise of Carthage”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 39-57
- Amri, Abdelkader, „De Didon à Élixa: la réappropriation d'un mythe”, în *Recherches et Travaux*, 81/2012, pp. 65-74
- Anspach, Mark, *Vengeance in Reverse. The Tangled Loops of Violence, Myth, and Madness*, Michigan State University Press, Michigan, 2017
- Anspach, Mark, „Scapegoat Kings and the Emergence of the State”, prefață la Simon Simone, *Kings of Disaster*, 2017, www.markanspach.com
- Antonello, Pierpaolo, Cezar de Castro Rocha, Juao, Introducere la *Sanglantes origines*, 2004
- Aouhallah, Samir, Bartoloni, Piero, Ferjaoui, Ahmed, Hafiane Sonia și Ribichini, Sergio, „La religion des Carthaginois”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 97-119
- Aounallah, Samir și Coltelloni-Trannoy, Michèle, „De Byrsa à Carthage: la naissance d'un toponyme”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 57-62
- Aounallah, Samir, Bananno, Anthony și Peche-Quilichini, Kewin, „Carthage en Méditerranée”, în Aounallah și Mastino, *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 145-166

- Aounallah, Samir, Bartoloni, Piero și Fantar M'hammed-Hasine, „Les temps de la grandeur”, în Aounallah și Mastino, *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 121-144
- Aounallah, Samir, Mastino, Attilio (editori), *Carthage, maîtresse de la Méditerranée, capitale de l'Afrique*, Agence de Mise en Valeur du Patrimoine et de Promotion Culturelle, Tunis, 2018
- Assmann, Jan, *Memoria culturală*, traducere de Octavian Nicolae, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2013
- Aubet, Maria Eugenia, *Tiro y las colonias fenecias de Occidente*, Bellaterra, Barcelona, 2009
- Banchich, Thomas M., „The Epitomizing Tradition in Late Antiquity”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, vol. I, 2007, pp. 305-312
- Barceló, Pedro, „Punic Politics, Economy, and Alliances, 210-201”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 357-375
- Baronowski, Donald W., „Polybius on the Causes of the Third Punic War”, în *Classical Philology*, vol. 90, nr. 1, ianuarie, 1995, pp. 16-31
- Baronowski, Donald, *Polybius and Roman Imperialism*, Bloomsbury, Londra, 2011
- Benichou-Safar, Hélène, *Le Tophet de Salammbô à Carthage. Essai de reconstitution*, Éditions de l'École Française de Rome (ÉFR), Roma, 2004
- Beschaouch, Azedine, *La légende de Carthage*, Gallimard, Paris, 1993
- Beschaouch, Azzedine, „Zama”, în Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, 1995, pp. 42-43
- Bisi Ingressia, Anna Maria, „Note al alcuni toponimi punici e libici della Cirenaica”, în *QAL*, nr. 9, Roma, 1977, pp. 125-134
- Bondí, Sandro Filippo, „Phoenicity, punicity”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 58-68
- Bonnet, Corinne, *Melqart. Cultes et mythes d'Héraclès tyrien en Méditerranée*, Presses Universitaires de Namour, Leuven, 1988
- Bonnet, Corinne, „Les connotations sacrées de la destruction de Carthage”, în Devijver și Lipiński (editori), *Punic Wars*, Leuven, 1989, pp. 289-305
- Bonnet, Corinne, Baurain, Claude, *Les Phéniciens. Marins de trois continents*, Armand Colin, Paris, 1992
- Bonnet, Corinne „Carthage, l'autre nation, dans l'historiographie ancienne et moderne”, în *Anabases. Traditions et réception de l'Antiquité*, nr. 1, 2005, pp. 139-160

- Bonnet, Corinne, „Identité et altérité religieuses. A propos de l'hellénisation de Carthage”, în *Actes du Colloque international de Toulouse*, 2006, pp. 365-379
- Bonnet, Corinne, „Le destin féminin de Carthage”, în *Pallade.Revue d'Études Antiques*, nr. 85, 2011, pp. 19-29
- Bonnet, Corinne și Niehr, Herbert, *La religion des Phéniciens et des Araméens*, Labor et Fides, Geneva, 2014
- Bonnet, Corinne, *Les enfants de Cadmos. Le paysage religieux de la Phénicie hellénistique*, Éditions de Boccard, Paris, 2015
- Bonnet, Corinne și Bricault, Laurent, *Quand les dieux voyagent: Cultes et mythes en mouvement dans l'espace méditerranéen antique*, Labor and Fides, Geneva, 2016
- Bonnet, Corinne, „Phoenician identities in Hellenistic times: strategies and negotiations”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 282-298
- Bourdin, Jean-Marc, *René Girard, philosophe politique malgré lui. Une théorie mimétique des sociétés politiques*, L'Harmattan, Paris, 2018
- Bourdin, Jean-Marc, *René Girard, promoteur d'une science des rapports humains. Une théorie mimétique des sociétés politiques*, L'Harmattan, Paris, 2018
- Braudel, Fernand, „Histoire et sciences sociales: la longue durée”, în *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, nr. 4/1958, pp. 725-753
- Brizzi, Giovanni, „Carthage and Hannibal in Roman and Greek Memory”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 483-497
- Bunnens, Guy, *Expansion Phénicienne en Méditerranée*, Institut Historique Belge de Rome, Bruxelles, 1979
- Burkert, Walter, „Herakles, Melqart” în *Greek Religion*, traducere engleză de John Raffan, 1985, pp. 208-212
- Camps, Gabriel, „Notes critiques. A. Laronde. Cyrène et la Lybie hellénistique”, în *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 1988, pp. 313-316
- Carcopino, Jérôme, „Le Maroc, marché punique de l'or”, în *Le Maroc antique*, Paris, 1943, pp. 73-173
- Carcopino, Jérôme, „Le traité d'Hasdrubal et la responsabilité de la deuxième guerre punique”, în *Revue des Études Anciennes*, nr. 55, 1953, pp. 258-293
- Chamoux, François, *Cyrène sous la monarchie des Battiades*, Éditions de Boccard, Paris, 1953

- Champion, Craig B., „Polybius and the Punic Wars”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 95-110
- Chantre, Benoît, *Les derniers jours de René Girard*, Grasset et Fasquelle, Paris, 2016
- Chateaubriand, F.-R. de, *Voyage a Tunis*, Éditions Cérès, Tunis, 2007
- Chaunu, Pierre, „Violence, guerre et paix”, în *Politique étrangère*, nr. 4/1996, pp. 887-898
- Ciocârlie, Alexandra, *Cartagina în literatura latină*, Editura Academiei Române, București, 2010
- Collin-Bouffier, Sophie, „Diodore de Sicile témoin du Ve siècle av. J.C.: un âge d’or pour la Sicile?” în *Dialogues d'histoire ancienne*. Supplément nr. 6, „Diodore d’Agyrion et l’histoire de la Sicile”, Franche-Comté, 2011, pp. 71-112
- Coltelloni-Trannoy, Michèle, *Le Royaume de Maurétanie sous Juba II et Ptolémée*, Paris, 1997
- Coltelloni-Tranoy, Michèle, „Carthage phénico-punique d’après les texts anciens: bilan critique”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 25-47
- Coman, Ioan, Podoleanu, Liviu, Gașpar, Corneliu, *Etologie și etopatologie*, Tehnopress, Iași, 2003
- Coman, Mihai, *Introducere în antropologia culturală. Mitul și ritul*, Polirom, Iași, 2008
- Constantin, Daniel, *Civilizația feniciană*, Editura Sport-Turism, București, 1979
- Cowdell, Scott, Fleming, Chris, Hodge, John, (editori), *Girard’s Mimetic Theory across the Disciplines*, în seria *Violence, Desire, and the Sacred*, vol. 1, Bloomsbury, Londra, 2012
- Cowdell, Scott, Fleming, Chris, Hodge, John, (editori), *René Girard and Sacrifice in Life, Love, and Literature* în seria *Violence, Desire, and the Sacred*, vol. 2, Bloomsbury, Londra, 2014
- Cowdell, Scott, Fleming, Chris, Hodge, John, (editori), *Mimesis, Movies, and Media*, în seria *Violence, Desire, and the Sacred*, vol. 3, Bloomsbury, Londra, 2015
- Cusumano, Nicola, „Il massacro dei Selinuntini nel 409: alcune osservazioni”, în A. Spanò Giammellaro (editor), *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Fenici e punici*, [Palerme-Marsala 2000], Palermo, 2005, vol. II, p. 823-828
- Cusumano, Nicola, „Gérer la haine, fabriquer l’ennemi. Grecs et Carthaginois en Sicile entre V-e et IV-e siècle av. J.C.”, în *Dialogues d'histoire ancienne*. Supplément nr. 6, „Diodore d’Agyrion et l’histoire de la Sicile”, Franche-Comté, 2011, pp. 113-135

- D'Andrea, Bruno, „De Ba'al Hammon a Saturne, continuité et transformation des lieux et des cultes” (IIIe siècle av. J.-C.-IIIe siècle ap. J.-C.)”, în <https://halshs.archives-ouvertes.fr> nr. 125, februarie, 2017, pp. 2-23
- Davidson, James, „Polybius”, în Andrew Feldherr (editor), *The Roman Historians*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 123-136
- De Sanctis, Gaetano, „La guerra e la pace nell' antichità”, în *Annuario della Reale Università di Torino*, 1904/1905, pp. 14-35
- De Sanctis, Gaetano, „Cartagine”, în *Enciclopedia italiana*, vol. IX, Roma, 1931
- Decret, François, *Carthage ou l' empire de la mer*, Seuil, Paris, 1977
- Deguy, Michel, Dupuy, Jean-Pierre, *René Girard et le problème du mal*, Grasset, Paris, 1982
- Dench, Emma, „Ethnography and History”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, 2007, pp. 493-503
- Desanges, Jehan, *Utica, Thuga et Cirta de Salluste*, în R. Chevalier (editor), *Littérature gréco-romaine et géographie historique. Mélanges offerts à R. Dion*, 1974, pp. 144-150
- Devillers, Olivier, „Regards romains sur les autels des frères Philènes”, în Mustapha Khanoussi, Paola Ruggeri e Cinzia Vismara (editori), *Africa Romana*, Sassari, 2000, pp. 119-144
- Dommelen, Peter Van, „Punic identities and modern perceptions in the western Mediterranean”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, pp. 42-57
- Doran, Robert (editor), *Girard, René. Mimesis and Theory*, Stanford University Press, Standford, 2008
- Dubuisson, Michel, „Delenda est Carthago: remise en question d'un stéréotype”, în Lipiński și Devijver (editori) *Punic Wars*, Leuven, 1989, pp. 279-287
- Dumézil, Georges, *La religion romaine archaïque*, Payot, Paris, 1974
- Dumézil, Georges, *Mythe et Épopée*, Gallimard, Paris, 1986
- Dumouchel, Paul și Dupuy, Jean-Pierre, *L'enfer des choses*, postfață de R. Girard, Seuil, Paris, 1979
- Dumouchel, Paul (editor), *Violence and Truth. On the Work of René Girard*, Stanford University Press, Stanford, 1988
- Dumouchel, Paul (coordonator), *Comprendre pour agir: violence, victimes et vengeance*, Presses Universitaire de Laval l'Harmattan, Laval, 2000
- Dumouchel, Paul, *Le sacrifice inutile: essai sur la violence politique*, Flammarion, Paris, 2011

- Dumouchel, Paul, *Ambivalence and Scarcity and other essays*, Michigan State University Press, Michigan, 2013
- Dupuy, Jean-Pierre, *La marque du sacré*, Carnets Nord, Paris, 2009
- Dupuy, Jean-Pierre, *Economy and the Future. A Crisis of Faith*, Michigan State University Press, Michigan, 2014
- El Goulli, Sophie, *Hashtart à la naissance de Carthage*, Éditions Cérès, Tunis, 2004
- Eliade, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol. 1, traducere și postfață de Cezar Baltag, Editura Științifică, București, 1992
- Ennabli, Abdelmajib, „Fouilles et recherches archéologiques 1973-1987. Premiers bilans”, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*, nr. 2, 1987, pp. 407-438
- Ennabli, Abdelmajid și Slim, Hédi, *Carthage, le site archéologique*, Édition Cérès, Tunis, 1993
- Ennabli, Abdelmajid, *Carthage*, Édition Contraste, Sousse, 2009
- Fantar, M'hamed Hassine, *Le dieu de la mer chez les Phoeniciens et les Puniques*, Édition de Conseil National de la recherche, Roma, 1977
- Fantar, M'hamed Hassine, Decret, François, *L'Afrique du Nord dans l'Antiquité*, Payot, Paris, 1981
- Fantar, M'hamed Hassine, *Carthage. Approche d'une civilisation*, Édition Alif, Tunis, 1993
- Fantar, M'hamed Hassine, *Carthage, la cité punique*, Édition CNES, Paris, 1995
- Fantar, M'hmed Hassine, „À propos de la présence des Grecs à Carthage”, în *Antiquités africaines*, nr. 34, 1998, pp. 11-19
- Fantar, M'hmed Hassine, „Elyssa de Carthage: apport d'un mythe fondateur”, în *Conférence de la reine Didon. De Carthage vers le monde*, Tunis, 2010
- Fantar, M'hmed-Hassine, „Death and Transfiguration: Punic Culture after 146 BC”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 449-466
- Fantar, M'hmed-Hasine, Ferjaoui, Ahmed, Ghaki, Mansour, Nasr, Nesrine, „Carthage en Afrique”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 167-183
- Ferjaoui, Ahmed, „Localisation de Zama Regia à Jama (note d'information)”, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres*, 2002, pp. 1003-1017
- Fleming, Chris, *René Girard: Violence and Mimesis*, Polity Press, Cambridge, 2004

- Frazer, Sir James, *Creanga de Aur*, traducere, prefață și tabel cronologic de Nicolae Nistor, note de Gabriela Duda, Editura Minerva, București, 1980
- Frazer, Sir James, *The Golden Bough*, Lux Occulta Press, 2009, ediție electronică
- Fustel de Coulange, *La Cité antique. Étude sur le Culte, le Droit, les Institutions de Grèce et de Rome*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009
- Gera, Deborah L., traducere în limba engleză și editare *Warrior Women. The Anonymous Tractatus «De Mulieribus»*, Leiden, 1997
- Germain, Gabriel, „Qu'est-ce que le Périple d'Hannon? Document, amplification littéraire ou faux intégral?” în *Hesperis*, XLIV, 1957, pp. 205-248
- Guirguis, Michele, „La fondation de Carthage entre légende et réalité”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, 2018, pp. 49-55
- Girard, René, *Adevăr romanesc și minciună romantică*, traducere de Alexandru Baciuc, prefață de Paul Cornea, Editura Univers, București, 1972
- Girard, René, „Lévi-Strauss, Frye, Derrida and Shakespearean Criticism”, în *Diacritics*, vol. 3, nr. 3, 1973, pp. 34-38
- Girard, René, „The Plague in Literature and Myth”, în *Texas Studies in Literature and Language*, 15, 1974, pp. 883-850
- Girard, René. „To Double Business Bound.” *Essays on Literature, Mimesis, and Anthropology*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1978
- Girard, René, interviu în *Diacritics*, vol. 8, nr. 1, 1978, pp. 31-54
- Girard, René, „Comedies of Errors: Plautus – Shakespeare – Molière”, în Ira Konigsberg (editor), *American Criticism in the Post-Structuralist Age*, 1981, pp. 68-86
- Girard, René, *La route antique des hommes pervers*, Paris, 1985. În românește *Iov sau calea străveche a celor nelegiuiți*, traducere de Marinela Blaj, Cartea Românească Educațional, Iași, 2019
- Girard, René, Treguer, Michel, *Quand ces choses commenceront*, Éditions Arléa, Paris, 1994
- Girard, René, *Violență și sacru*, traducere de Mona Antohi, Nemira, București, 1995
- Girard, René, *The Girard Reader*, colecție editată de James G. Williams, Crossroad, New York, 1996
- Girard, René, *La voix méconnue du réel. Une théorie des mythes archaïques et modernes*, Grasset, Paris, 2002. În românește *O teorie a miturilor arhaice și moderne*, traducere de Marinela Blaj, Cartea Românească Educațional, Iași, în curs de apariție
- Girard, René, *Le sacrifice*, Bibliothèque National de France, Paris, 2003

- Girard, René, *Prăbușirea Satanei*, traducere de Ion Doru Brana, Nemira, București, 2006
- Girard, René, *De la violence à la divinité*, Grasset, Paris, 2007
- Girard, René, *Le tragique et la pitié*. Discours de réception de René Girard a l'Académie Française et réponse de Michel Serres, Pommier, Paris, 2007
- Girard, René, Oughourlian, Jean-Michel, Lefort, Guy, *Despre cele ascunse de la întemeierea lumii*, traducere de Miruna Runcan, Nemira, București, 2008
- Girard, René, *Țapul ispășitor*, traducere și note de Teodor Rogin, Nemira, București, 2010
- Girard, René, Barberi, Maria Stella, *Celui par qui le scandal arrive*, Fayard, Paris, 2010
- Girard, René, Chantre, Benoît, *Achever Clausewitz*, Flammarion, Paris, 2011
- Girard, René, *Les origines de la culture*, Fayard, 2011
- Girard, René, *Resurrection from the Underground. Feodor Dostoevsky*, traducere în engleză James Williams, Michigan State University Press, Michigan, 2012
- Girard, René, *Sanglantes origines. Entretiens avec Walter Burkert, Renato Rosaldo și Jonathan Z. Smith*, traducere din engleză de Bernard Vincent în colaborare cu Mark Anspach și Lucien Scubla, Flammarion, Paris, 2013
- Goldsworthy, Adrian, *The Fall of Carthage. The Punic Wars*, Cassel, Londra, 2003
- Golsan, Richard J., *René Girard and Myth, An Introduction*, Routledge, New York, 2002
- Goodchild, Richard G., „Arae Philaenorum and Automalax”, în *Papers of the British School at Rome*, vol. 20, 1952, pp. 94-110
- Gsell, Stéphan, *Histoire Ancienne de l'Afrique du Nord*, Librairie Hachette, Paris, vol. 2 și 3, 1918, vol. 1 și 4, 1920, vol. 5 și 6, 1927, vol. 7, 1928
- Halff, Giselle „L'onomastique punique de Carthage”, în *Karthago*, XII, 1965, pp. 63-146
- Harmenton-Kelly, Robert (editor), *Violent Origins: Walter Burkert, René Girard, and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation*, cu o introducere de Burton Mack și comentarii de Renato Rosaldo, Stanford University Press, Stanford, 1997
- Haven, Cynthia, *Evolution of Desire: A Life of René Girard*, Michigan State University Press, Michigan, 2018
- Honko, Lauri, „Memorates and the Study of Folk Beliefs”, în *Journal of the Folklore Institute*, vol. 1, 1964, pp. 5-19
- Honko, Lauri, „The Problem of Defining Myth”, în *Studies of Religion*, vol. 2, Finish Society for the Study of Comparative Religion, Helsinki, 1972, pp. 7-19
- Hoyos, B. Dexter, „Hannibal: Whay Kind of Genius?”, în *Greece and Rome*, vol. 30, nr. 2, octombrie, 1983, pp. 171-180

- Hoyos, B. Dexter, *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars*, Walter de Gruyter, Berlin și New York, 1998
- Hoyos, B. Dexter, *Hannibal's Dynasty. Power and politics in the western Mediterranean, 247-183 B. C.*, Routledge, Londra și New York, 2003
- Hoyos, B. Dexter, Introducere și note la *Livy. Hannibal's War. Books Twenty-One to Thirty*, traducere, J. C. Yardley, Oxford, 2006, pp. 9-33
- Hoyos, B. Dexter, *Truceless War. Carthage's fight for survival, 241 to 237*, Brill, Boston, 2007
- Hoyos, B. Dexter, *Hannibal: Rome's greatest Enemy*, Liverpool University Press, Liverpool, 2008
- Hoyos, B. Dexter, *The Carthaginians*, Routledge, Londra și New York, 2010
- Hoyos, B. Dexter, (ed.), *A Companion to the Punic Wars*, Wiley-Blackwell Publishing, New Jersey, 2011
- Hoyos, B. Dexter, „Carthage in Africa and Spain 241-218”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 204-222
- Hoyos, B. Dexter, recenzie la Claudio Vacanti, *Guerra per la Sicilia e guerra della Sicilia. Il ruolo delle città siciliane nel primo conflitto romano-punico*, în *The Classical Review*, 64, 2014, pp 218-220
- Hoyos, B. Dexter, *Mastering the West. Rome and Carthage at War*, Oxford University Press, Oxford, 2015
- Hubac, Pierre, *Carthage*, Éditions Marcel Daubin, Paris, 1946
- Jong, Jan L. de, „Dido in Italian Renaissance Art. The Afterlife of a Tragic Heroine” în *Artibus et Historiae*, vol. 30, nr. 59, 2009, pp. 73-89
- Julien, Charles-André, *Histoire de l'Afrique du Nord*, tome 1. Éditions Cérès, Tunis, 2003
- Kirwan, Michael, *Discovering Girard*, Cowley Publications, Chicago, 2005
- Krings, Véronique, „Les libri punici de Salluste”, în Mastino (editor), *L'Africa romana. Atti del 7 convegno di studio*, Sassari, 1990, pp. 109-17
- Krings, Véronique (editor), *La civilisation phénicienne et punique. Manuel de recherche*, Brill, Leiden, New York, Köln, 1995
- Krings, Véronique, *Carthage et les Grecs*, c. 580-480, Brill, Boston, Köln, 1998
- Ladjami-Sebaï, Leïla „Le mythe d'Élissa Didon et de la fondation de Carthage, revu et corrigé par Virgile”, conferință susținută la Cartagina, aprilie, 2018
- Lancel, Serge, *Cartago*, traducere în spaniolă de Maria José Aubet, Crítica, Barcelona, 1994

- Laronde, André, „Les Phéniciens et la Cyrénaïque jusqu’au IVe siècle av. J.-C”.., în *Semitica*, vol. 39, *Hommage à Maurice Sznycer*, 1990, pp. 7-12
- Le Bohec, Yann, „The Third Punic War: the Siege of Carthage (148-146)”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 430-445
- Le Goff, Jacques, *L'Histoire et mémoire*, Gallimard, Paris, 1988
- Lewis, John David, capitolul 3 „I will Have My Opponent”, în *Nothing Less Than Victory. Decisive Wars and the Lessons of History*, Princeton University Press, Princeton, 2010, pp. 68-105
- Limonier, Fabian, „Rome et la destruction de Carthage: un crime gratuit?”, în *Revue des Études Anciennes REA*, 101-3-4, Bordeaux, 1999, pp. 405-411
- Lipiński, Edward, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics*, vol. I, Peeters Publisher, Leuven, 1975
- Lipiński, Edward și Devijver, H. (editori), *Punic Wars*, Peeters Publisher, Leuven, 1989
- Lipiński, Edward, *Semitic Languages*, ediția a 2-a, Peeters Publisher, Leuven, 2000
- Lipiński, Edward, *Itineraria Phoenicia*, Peeters Publisher, Leuven, Paris, 2004
- Loutsch, Claude, “Énée face à Didon (Énéide, IV, 333-361)”, în *Exercices de rhétorique*, Grenoble, nr. 2, 2013, pp. 2-18
- Malkin, Irad „Territorialisation mythologique: les Autels des Philènes en Cyrénaïque”, în CNRS, *Dialogues d'histoire ancienne*, nr. 16, 1990, pp. 219-229
- Marincola, John (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, vol. 1, Blackwell Publishing, New Jersey, 2007
- Marincola, John, „Speeches in Classical Historiography”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, pp. 118-132
- Mastino, Attilio (editor), *L'Africa romana. Atti del 7 convegno di studio*, Edizioni Gallizzi, Sassari, 1990
- Matthews, Victor J., „The *Libri Punici* of King Hiempsal“, în *The American Journal of Philology*, nr. 2, 1972, pp 332-335
- Mauny, Raymond „La navigation sur les côtes du Sahara pendant l’Antiquité”, în *Revue des Etudes anciennes*, LVII, 1955, pp. 92-101
- Mauss, Marcel, *Eseu despre dar*, traducere de Silvia Lupescu, Polirom, Iași, 1993
- Mauss, Marcel, Hubert, Henri, *Eseu despre funcția și natura sacrificiului*, traducere de Gabriela Gavril, Polirom, Iași, 1997
- Mellah, Fawzi, *Elyssa, la reine vagabonde*, Seuil, Paris, 1988

- Miles, Richard, *Carthage Must Be Destroyed. The Rise and Fall of an Ancient Civilization*, Viking Publishing, Londra, 2011
- Mineo, Bernard, „Principal Literary Sources for the Punic Wars (apart from Polybius)”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 111-128
- Mommsen, Theodor, *Istoria romană*, vol. 1, traducere de Joachim Nicolaus, cuvânt înainte de acad. Emil Condurachi, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987
- Mommsen, Theodor, *History of Rome*, traducere în engleză de Rev. William P. Dickson, prefață de Leonard Schmitz, Cambridge University Press, Cambridge, 2009
- Morel, Jean-Paul, *Vie et mort dans la Carthage punique*, Agence de Mise en Valeur du Patrimoine et de Promotion Culturelle, Tunis, 2000
- Morgan, J. R., „Fiction and History. Historiography and the Novel”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, pp. 553-564
- Mormino, Gianfranco, *René Girard. Il confronto con l'Altro*, Edizione Carocci, Roma, 2012
- Moscato, Sabatino, *Lumea fenicienilor*, Editura Meridiane, București, 1975
- Moscato, Sabatino, *La civiltà antiche e primitive. Il mondo punico*, UTET, Torino, 1980
- Moscato, Sabatino, *Vechi imperii ale Orientului*, Editura Meridiane, București, 1982
- Moscato, Sabatino, Introducere la V. Krings, *La civilisation phénicienne et punique*, Brill, 1995, pp. 1-18
- Moscato, Sabatino, *L'Empire de Carthage*, traducere în franceză de Viviane Bellanger și Anne Claire Ippolito, cu o prefață de M'Hammed Hassine Fantar, Éditions Paris Méditerranée, Paris, 1996
- Noël, Marie-Pierre, „Élissa, la Didon greque, dans la mythologie et dans l'histoire”, prezentare în cadrul conferinței *Les Figures de Didon: de l'épopée antique au théâtre de la Renaissance*, Montpellier 3, 2014, pp. 1-11
- Noirot, Corinne, „Transmuting Dido: Marot, Du Bellay and the displacement of Ovidian and Virgilian Authority in *Translatio*”, în *International Journal of Classical Tradition*, 24, august, 2016, pp. 35-56
- Oniga, Renato *Il confine conteso. Lettura antropologica di un capitolo sallustiano (Bellum Iugurthinum 79)*, Edipuglia, Bari, 1990
- Ougourlian, Jean-Michel, *Un mime nommé désir*, Grasset, Paris, 1982
- Ougourlian, Jean-Michel *The Genesis of Desire*, Michigan State University, Michigan, 2009
- Ougourlian, Jean-Michel, *Notre troisième cerveau*, Éditions Albin Michel, Paris, 2013

- Palaver, Wolfgang, *René Girard' Mimetic Theory*, Michigan State University Press, Michigan, 2015
- Payen, Pascal, „L'historien, la guerre, l'écriture, les vaincus (Vème siècle av. – IIème siècle ap. J.-C.)”, în *Rivista internazionale di storia della storiografia*, 41, 2002, pp. 45-70
- Pédech, Paul capitolul „Les causes historiques. La Fortune et le Hasard”, în Pédech (editor), *La méthode historique de Polybe*, 1964, pp. 331-353
- Pédech, Paul, *La méthode historique de Polybe*, Les Belles Lettres, Paris, 1964
- Picard, Gilbert Charles, Picard, Colette, *The Life and Death of Carthage. A Survey of Punic History and Culture*, tradus în engleză de Dominique Collon, Taplinger Publishing, New York, 1969
- Picard, Gilbert Charles, Picard, Colette, *La vie quotidienne à Carthage au temps d'Hannibal, IIIe siècle avant Jesus-Christ*, Hachette, Paris, 1982
- Piccaluga, Giulia, „Fondare Roma, domare Cartagine: Un mito delle origini”, în *Atti del I congresso internazionale di studi fenici e punici*, Roma, 1983, pp. 409-424
- Pitcher, I. V., „Characterization in Ancient Historiography”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, 2007, pp. 102-117
- Pragg, Jonathan R. W., „Phoenix ans Poenus: usage in antiquity”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 11-23
- Purcaro Pagano, Valeria, „La antiche rotte tra la Grecia i la Cirenaïca e gli itinerari marittimi i terrestri lungo le coste cirenaiche e della Grande Sirte”, în *QAL*, nr. 8, Roma, 1976, pp. 284-352
- Quinn, Josephine Crawley, Vella, Nicholas C., (editori.) *The Punic Mediterranean. Identities and Identification from Phoenician Settlement to Roman Rule*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014
- Quinn, Josephine Crawley, „A Carthaginian perspective on the Altars of Philaeni”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 169-179
- Quinn, Josephine Crawley, *In search of Phoenicians*, Princeton University Press, Princeton, 2018
- Raven, Susan, *Rome in Africa*, ediția a 3-a, Routledge, Londra, 1993
- Ribichini, Sergio, „I fratelli Fileni e i confini del territorio cartaginese”, în *Atti del II Congresso internazionale di studi fenici e punici*, Roma, 1991, pp. 393-400

- Ribichini, Sergio, Rocchi, Maria, Xella, Paolo, *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca. Atti del Colloquio Intenazionale*, cu o prefață de Walter Burkert, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2001
- Richardson, John, „Spain, Africa, and Rome after Carthage”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 467-482
- Ridley, Ronald T., „To be Taken with a Pinch of Salt. The Destruction of Carthage”, în *Classical Philology*, vol. 81, nr. 2, 1986, pp. 140-146
- Romanelli, Pietro, „Il confine orientale della provincia romana di Cirene” în *RPAA*, nr. 3, Roma, 1940, pp. 215-223
- Saïd, Suzanne, „Myth and Historiography”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, 2007, pp. 76-88
- Scardigli, Barbara, „Early Relation Between Rome and Carthage”, în Hoyos (editor), *A Companion to the Punic Wars*, 2011, pp. 28-38
- Scheid, John și Svenbro, Jesper, „Byrsa. La ruse d'Élissa et la fondation de Carthage. Nouvelles Hypothèses”, în *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, Cambridge, nr. 2, martie-aprilie, 1985, pp. 328-342
- Schilling, Robert, „Le carmen de l'évocation”, în Jean Collart (editor), *Varron, grammaire antique et stylistique latine*, Paris, 1978, pp. 181-183
- Scullard, Haward H., *Scipio Africanus in the Second Punic War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1930
- Scullard, Howard H., „Carthage”, în *The Classical Association*, vol. 2, *Greece and Rome*, Cambridge, nr. 3, octombrie, 1955, pp. 98-107
- Serrati, John, „Neptune' Altars. The Treaties between Rome and Carthage (509-226)”, în *The Classical Quarterly*, vol. 56, nr. 1, 2006, pp. 113-134
- Serres, Michel, *Rome. Le livre des fondations*, Grasset, Paris, 1983
- Slim, Hédi, Ennabli, Abdelmajid și alții, *Histoire générale de la Tunisie*, tome I, *L'Antiquité*, Sud Éditions Maisonneuve et Larose, Paris, 2003
- Smith, William, „Masinissa”, în *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology*, Walton and Maberly, Londra, 1862, ediție electronică www.perseus.tufts.edu
- Stucchi, Sandro, capitolul „ΒΟΜΟΙ ΦΙΛΑΙΝΟΥ. Arae Philaenorum”, în *Architettura cirenaica*, Roma, 1975, pp. 597-603
- Tahar, Mohamed, „Les guerres puniques”, în Aounallah și Mastino (editori), *Carthage, maîtresse...*, Tunis, 2018, pp. 197-208

- Telmini, Boutheina Maraoui, Chelbi, Fethi et al., „Defining Punic Carthage”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 113-147
- Thouret, Clotilde „Les épreuves de la fidélité. La trahison dans les *Sophonisbe* sur les scènes italienne, française et anglaise aux XVIIe et XVIIIe siècles”, în *Seizième siècle*, nr. 5, 2009, pp. 93-114
- Turner, Victor W., „Myth and symbol”, în *International Encyclopedia of Social Sciences*, New York, 1968
- Vacanti, Claudio, *Guerra per la Sicilia, guerra della Sicilia. Il ruolo delle città siciliane nel primo conflitto romano-punico*, Jovene editore, Napoli, 2012
- Vella, Nicholas C., „The Invention of the Phoenicians: an object of definition, decontextualization and display”, în Quinn și Vella (editori), *The Punic Mediterranean*, 2018, pp. 24-41
- Vernant, Jean-Pierre, *Le sacrifice dans l'Antiquité*, Fondation Hardt, Vandœuvre-Geneva, 1981
- Vernant, Jean-Pierre, *Entre mythe et politique*, Seuil, Paris, 1996
- Versnel, Hendrik S., „Two Types of Roman *Devotio*”, în *Mnemosyne*, vol. 29, nr. 4, Brill, 1976, pp. 365-410
- Walbank, Frank W., Recenzie la Arnold Toynbee, *Hannibal's Legacy: the Hannibalic War's Effects on Roman Life*, Londra, 1965, în *The Classical Review*, nr. 3/dec. 1966, pp. 384-388
- Walbank, Frank W., *A Historical Commentary on Polybius*, vol. II, Clarendon Press, Oxford, 1967
- Walbank, Frank W., „Fortune (*tyché*) in Polybius”, în Marincola (editor), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, 2007, pp. 349-355
- Warmington, Brian H., *Carthage: A History*, Robert Hale Publishing, Londra, 1960
- White, Hayden, „Etnological *Lie* and Mythical *Truth*”, în *Diacritics*, vol. 8, 1978, pp. 2-9
- Will, Édouard, „La Cyrénaïque et les partages successifs de l'empire d'Alexandre” în *L'Antiquité Classique*, vol. 29, 1960, pp. 369-390

Surse pe internet

- Anspach, Mark, prezentare în cadrul conferinței „Intersubjectivity. René Girard' vision of Mimetic Desire and Economic Dynamics”, Hong Kong, 2013, www.youtube.com
- Anspach, Mark, prelegere în cadrul dezbaterii „René Girard – Marcel Mauss”, Paris, 2019, www.youtube.com

Assmann, Aleida, „Cultural Memory”, interviu oferit pentru NITMES, 2017 www.youtube.com

Assmann, Jan, „Religion and (Un)translatability of Culture”, prelegere susținută la University of Oxford, 2011, www.youtube.com

Assmann, Jan, „Exodus and Memory”, prelegere susținută la San Diego, 2013, www.youtube.com

Assmann, Jan, „Conversation with History”, prelegere susținută la University of California, Berkeley, 2015, www.youtube.com

Berry, Steven E., Rev., „Interviews. René Girard on Scripture”, 2 părți, 2012, www.youtube.com

Cayley, David, „On Violence and Religion: Reports and Interviews from the COV&R Conference 2007 in Ottawa”, Radio CBC, 2 oct., 2006 și 9 oct., 2006, davidcayley.com/podcasts

Chancel, Jacques, „René Girard – Entretien”, Radioscopie, 1978, www.youtube.com

Chantre, Benoît, Larousse, Virginie, „Les religions sont-elles violentes?”, France Culture, în cadrul emisiunii „La Grande Table”, ianuarie, 2016, www.youtube.com

Dumouchel, Paul, prelegere în cadrul conferinței „Intersubjectivity. René Girard’ vision of Mimetic Desire and Economic Dynamics”, Hong Kong, 2013, www.youtube.com

Dumouchel, Paul, „Peut-on comparer les génocides? ”, prelegere susținută la Bibliothèque Nationale de France, 18 iunie, 2015, www.youtube.com

Dumouchel, Paul, prelegere în cadrul dezbaterii „René Girard – Marcel Mauss”, Paris, 2019, www.youtube.com

Dumouchel, Paul, „René Girard”, prelegere în cadrul conferinței *Perspectives sur le sacrifice*, Paris, 2019, ARM, www.youtube.com

Dupuy, Jean-Pierre, „La jalousie – une géométrie du désir”, ARM, 2016, www.youtube.com

Dupuy, Jean-Pierre, „Penser l’Apocalypse”, ARM, 2019, www.youtube.com

Gallese, Vittorio, „Neurones miroir” (1 și 2), ARM, 2015, www.youtube.com

Girard, René în dialog cu Roberto Calasso, în cadrul emisiunii lui Pierre-André Boutang *Océaniques*, 1990, www.youtube.com

Girard, René, Di Luca, „Satan dupé par la Croix”, France Culture, în cadrul emisiunii „Nouvelles lectures de la Bible”, decembrie, 2000, www.youtube.com

Girard, René, „La violence au cœur des sociétés humaines”, conferință susținută în 2002, www.youtube.com

Girard, René, „René Girard, l'anthropologue du désir”, France Culture, o emisiune în 5 părți de Raphaël Enthoven, august, 2004, www.youtube.com

Girard, René, „Regards. 1, 2, 3”, KTO TV, 2007, www.youtube.com

Girard, René, „Le rôle de la violence dans la culture humaine”, conferință susținută la École Normale Supérieure, Paris, decembrie, 2007, www.youtube.com

Girard, René și Doran, Robert „Apocalyptic Thinking After 9/11: An Interview with René Girard”, *Substance*, 37 (1), 20-32, 2008

Girard, René, „Le sens de l'histoire”, interviu cu Benoît Chantre, 2008 www.youtube.com

Girard, René, „On the Decalogue” (1 și 2), interviu cu Pierpaolo Antonello, 2009 www.youtube.com

Girard, René, „La violence et le sacré”, France Culture, în cadrul emisiunii „Les Nouveaux chemins de la connaissance”, noiembrie, 2011, www.youtube.com

Girard, René, Calasso, Roberto, dialog la Collège des Bernardins, 2011, www.youtube.com

Girard, René, „Ten Commandments”, interviu cu Steven Berry, 2012, www.youtube.com

Girard, René, „Le désir mimétique avec René Girard”, France Culture, în cadrul emisiunii „Les Vivants et les Dieux”, de Michel Cazenave, 2015, www.youtube.com

Girard, René, „Le Bouc Emissaire”, interviu cu Raphaël Enthoven, 2015 www.youtube.com

Kenedy, Paul, „Interview” în 5 părți, Radio CBC, 2012, www.youtube.com

Marion, Jean-Luc, prelegere susținută în cadrul conferinței „René Girard – Emanuel Lévinas: du sacré au saint”, Paris, 2013, www.youtube.com

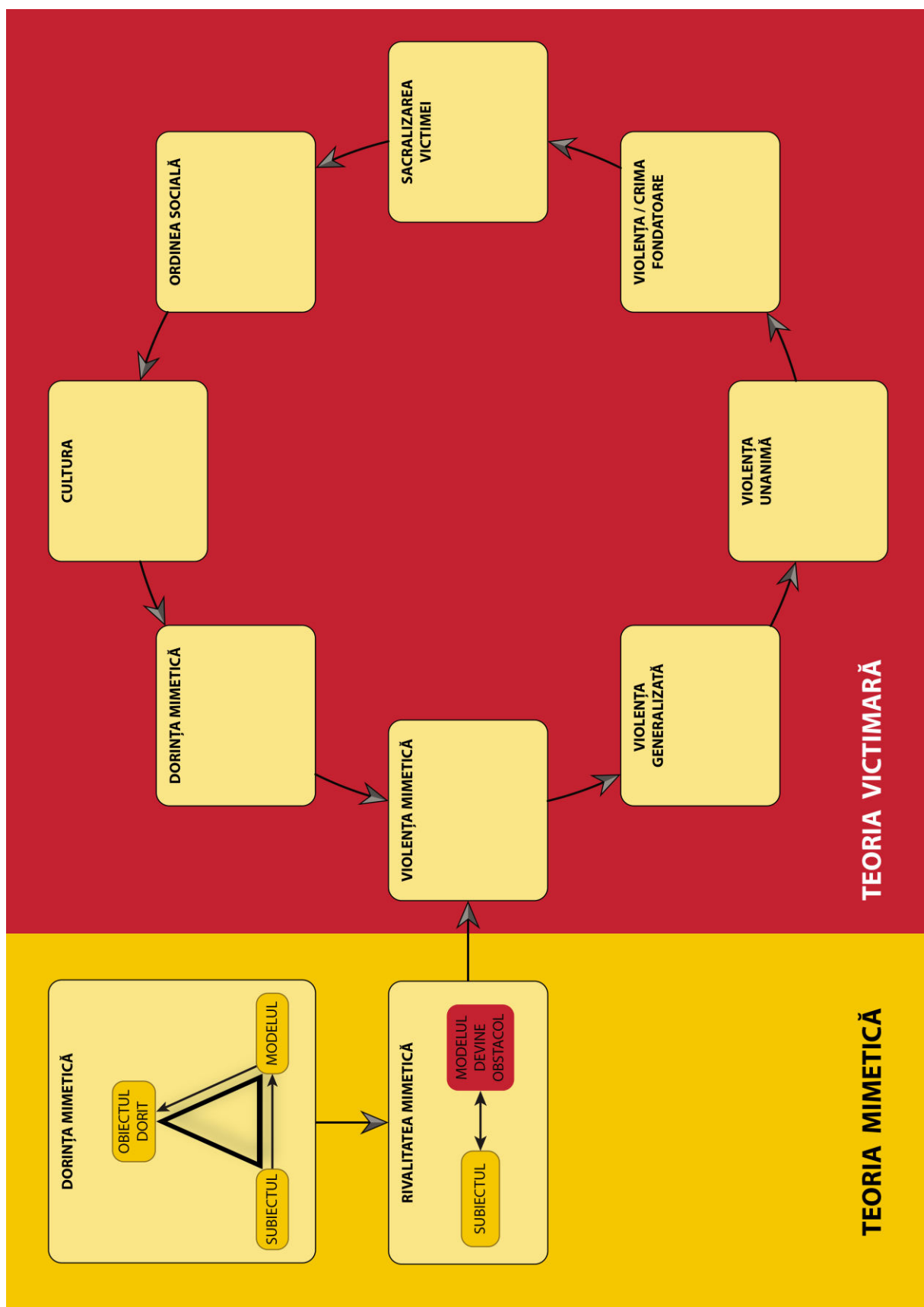
Marion, Jean-Luc, Cavanaugh, William, dezbateri în cadrul conferinței *Sacred Violence. The Legacy of René Girard*, Chicago, 2016, www.youtube.com

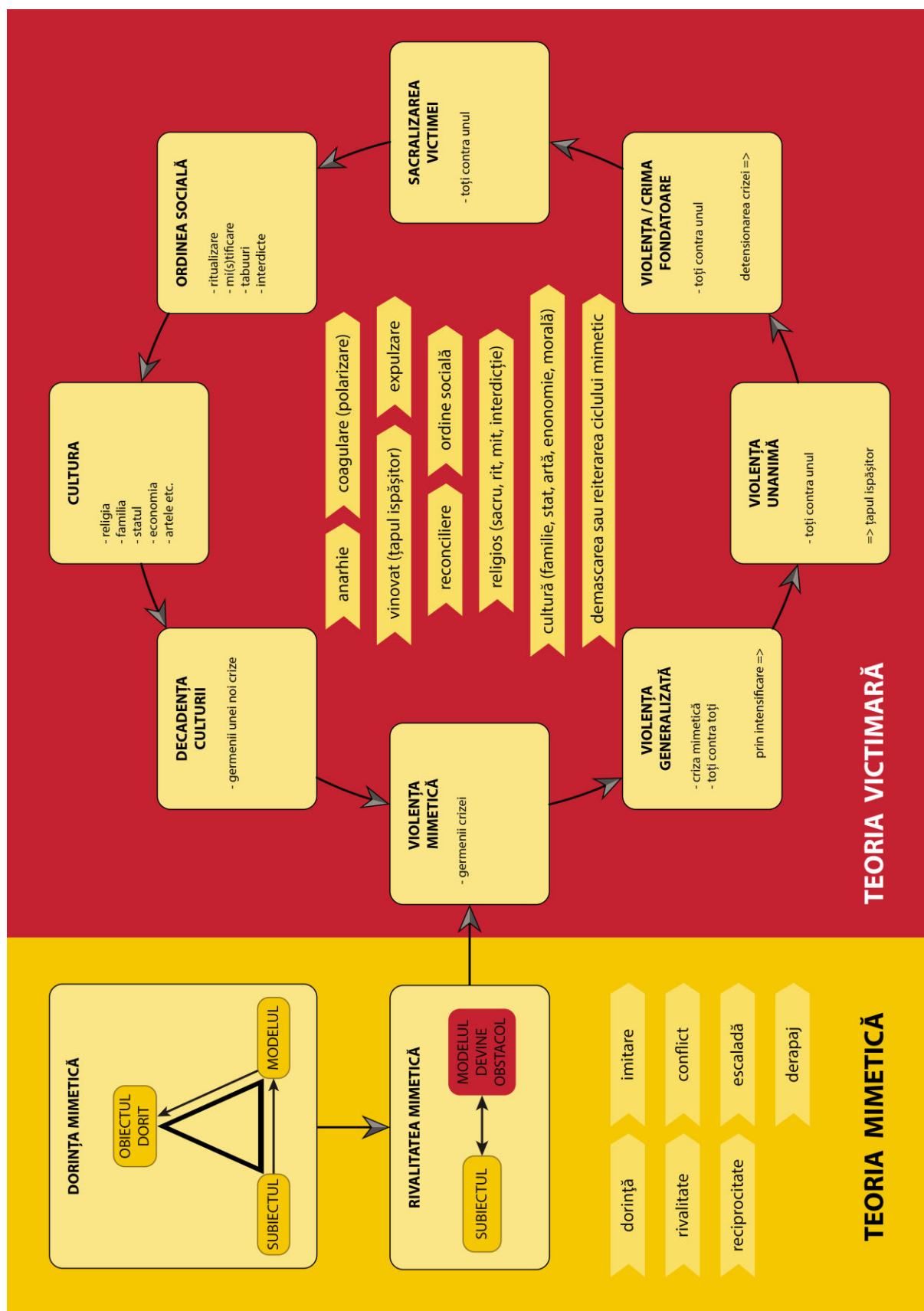
Ougourlian, Jean-Michel, „Notre troisième cerveau” (1, 2 și 3), ARM, 2014, www.youtube.com

Ougourlian, Jean-Michel, „Hommage à René Girard”, ARM, 2016, www.youtube.com

Robinson, Peter, „Insights with René Girard”, Hoover Institution, 2009, www.youtube.com

Scubla, Lucien, prezentare în cadrul colocviului „René Girard-Marcel Mauss”, ARM, 2019, www.youtube.com

Mimetismul

Model

Dorință mimetică

Reciprocitate

Model-obstacol

Rivalitate

Simetrie

Nediferențiere

Resentiment

Dinamică oscilantă

Escaladarea tensiunii

Frenezia violentă

Monstruosul

**Contaminarea
generală**

Epidemia

Anarhia

Mecanismul victimar

Polarizările

Coagularea

Victima aleatorie

**Expulzarea
sau crima**

Reconcilierea

Armonia socială

Sacralizarea victimei

Religiosul arhaic

**Ritualizarea
violentei**

Interdicte și tabu-uri

Mituri

Instituții

Sărbători

Cultura